

Mansurbek NORMO'MINOV,

Termiz davlat universiteti Arxeologiya mutaxassisligi tayanch doktranti, Termiz Arxeologiya muzeyi Bosh mutaxassisi

E-mail: n.mansurbek94@gmail.com

Termiz davlat universiteti dotsenti, t.f.n T.Annayev taqrizi asosida

COINS OF THE BEGINNING OF THE 8TH-13TH CENTURIES RECORDED IN THE VICINITY OF OLD TERMIZ AND ITS BORDERING

Annotation

In this article, coins and treasures from the 8th to the beginning of the 13th century, found in Termiz and its surroundings, are mentioned. The article contains a list of coins found in the course of archaeological research and by local residents. The identified coins are classified dynastically and chronologically.

Key words: Dirham, dinar, fuls, treasure, old Termiz, Arab historians, archeological research, Umayyids, Abbasids, Somanids, Karakhanids, Ghaznavids, Anushteginis.

МОНЕТЫ НАЧАЛА VIII-XIII ВЕКОВ, ЗАФИКСИРОВАННЫЕ В ОКРЕСТНОСТЯХ СТАРОГО ТЕРМЕЗА И УНИГА.

Аннотация

В этой статье записаны монеты и сокровища, датированные VIII-началом XIII веков, идентифицированные из Термеза и его окрестностей. В статье представлен список монет, обнаруженных в ходе археологических исследований и местными жителями. Идентифицированные монеты классифицируются династически, в хронологическом порядке.

Ключевые слова: Дирхам, динар, фельс, клад, старый Термез, арабские историки, археологические исследования, Уммайиды, Аббасиды, Соманиды, Караханиды, Газневиды, Ануштегини.

ESKI TERMIZ VA UNIG ATROFIDA QAYD ETILGAN VIII-XIII ASR BOSHARIGA OID ALOHIDA VA XAZINA HOLIDA QAYD ETILGAN TANGALAR

Annotatsiya

Ushbu maqolada VIII asrdan XIII asr boshlariga oid bo'lgan, Termiz va uning atrofidan aniqlangan, tangalar va xazinalar qayd etilgan. Maqolada arxeologik tadqiqotlar jarayonida va mahalliy aholi tomonidan aniqlangan tangalar ro'yxati keltirilgan. Aniqlangan tangalar sulolaviy, xronologik jihatdan tasniflangan.

Kalit so'zlar: Dirham, dinor, fuls, xazina, eski Termiz, arab muarrixlari, arxeologik tadqiqotlar, ummaviylar, abbosiylar, somoniylar, qoraxoniylar, g'aznaviylar, anushteginiylar.

Kirish. Eski Termiz o'zing qulay strategik nuqtasi tufayli qadimdan Shimoli-g'arbiy Toxaristonning eng taraqqiy etgan hududlaridan biri sanaladi. Shimoli-g'arbiy Toxariston hududi va uning ma'muriy bo'linishid haqida ibn-Havqal at-Tirmiz va as-Sag'oniyon haqida eslab o'tadi[1]. Shuningdek Sarmangan va Hoshimjird at-Tirmizga qarashli hududlar ekanligi ham qayd etadi[2]. Shuningdek X asrda bitilgan "Hudud ul-Olam" asarida Termiz shahri Chag'oniyon va Xuttalon viloyatlarining savdo markazi bo'lgani qayd etilgan[3]. Boshqa bir arab muarrix al-Muqaddasiyning yozishicha at-Tirmizda shahar rabodidan tashqari سرادقات (suradiqot) ya'ni to'rtinchi qismi ham mavjud bo'lgan[1]. Bundan ma'lum bo'ladi, shaharlarni islom olamiga xos bo'lgan an-anaviy 3 qismdan iborat etib bunyod etish aynan at-Tirmizda istisno etilib shaharning qo'shimcha 4 qismi ham mavjudligini anglatadi. Aholining savdo bilan shug'ullanishi va shahar aholisining boyligi haqida ibn-Havqal quyidagilarni bitadi: as-Sag'oniyon at-Tirmizdan kattaroq shahar, ammo at-Tirmiz aholi va boylik jihatdan ustundir[1].

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. M.Y.Masson butun O'zbekiston hududida dastlabki tangalarni qayd etish ishlarini boshlab bergan desak adashmagan bo'lamiz[4]. Y.A.Davidovichning ham tadqiqotlari e'tiborga molik[5]. Keyinchalik ushbu tadqiqot ishlarini M.N.Fedorov va E.V.Rtveladzelar tomonidan 1966-1968 yillarda O'zbekiston hududida qayd etilgan tangalar misolida olib boriladi[6]. B.V.Lunin ham arxiv materiallari asosida O'zbekiston hududidan alohida va xazina holida aniqlangan tangalar ro'yxatini tuzadi[7]. 1969-1972 yillarda O'zbekiston hududida aniqlangan tangalarni ro'yxatga olishni B.D.Kochnev, E.V.Rtveladze, M.N.Fedrov va T.S.Ernazarovalar tomonidan olib borildi[8]. Keyingi tadqiqot natijalari B.D.Kochnev, E.V.Rtveladze, A.X. Ataxodjayevlarning umumiy tadqiqotlari tarkibida namoyon bo'ladi.

Tadqiqot metodologiyasi (Reserch Methodology):Mazkur maqolada tadqiqot metodologiyasi sifatida zamonaviy fan rivojlanishining qonuniy tendensiyasi bo'lmish fanlararo yondashuv usulidan foydalanilgan. Maqola umum qabul qilingan tarixiy metodlar – tarixiylik, qiyosiy-mantiqiy tahlil, xronologik tahlil, ketma ketlik, xolislik tamoyillari asosida yoritilgan bo'lib, Eski Termiz va uning atroflaridan VIII-XIII asr boshlarigacha muomalada bo'lgan tangalarning topilishi, aniqlanishi va ro'yxatga olinishda tadbiiq etilgan.

Tahlil va natijalar. Eski Termiz hududida XX asrning birinchi choragidan boshlab turli arxeologik tadqiqotlar olib borilgan, arxeologik tadqiqotlar natijasida ko'plab arxeologik topilmalar, jumladan VIII-XIII boshlariga oid ko'plab dinor, dirham va fulslar aniqlangan. Quyida ularni keltirib o'tiladi.

Arab xalifaligiga oid bo'lgan tangalar;

1.1 M.Y.Masson tomonidan, 1930-yilda Eski Termiz hududida IX asrga oid bo'lgan abbosiylar sulolasi tomonidan zarb etilgan mis aniqlanadi[4].

1.2 Eski Termizdagi qazishmalari davomida 1-qazishmadan 1 dona 151/748-49 yillarda Balxda zarb etilgan mis tanga aniqlanadi[9].

1.3 Eski Termizdagi 2-qazishma hududidagi 5-qabrdan 164/780-81 yilda Balxda zarb etilgan bir dona mis tanga aniqlanadi[9].

1.4 Eski Termiz hududida V.A.Kozlovskiy tomonidan №2 shurfdan jami bo'lib 16 dona abbosiylar mis tangasi aniqlanadi[10].

1.5 Termiz shahar Suv ta'minoti tashkiloti binosi hududlaridan bir donadan jami ikki dona VIII asrga tegishli, sanasi va hukmdorni aniqlashni iloji bo'lmagan mis tangalar aniqlanadi[9].

1.6 Eski Termizdagi Fayoztepa buddaviylik inshootini yuqori qatlamidan L.I.Albaum tomonidan jami 247 dirhamdan iborat bo'lgan xazina aniqlanadi. [11].

1.7 1981 yilda Eski Termizdan 100 dirhamdan iborat bo'lgan xazina aniqlanadi. 96-714/715 yildan 128-745/746 yillar oralig'ida zarb etilgan[11].

1.8 Arxeolog Sh.Pidayev tomonidan 1982-yilgi Eski Termizdan bir dona Balxda 162/787-79 yillarda zarb etilgan mis tangani aniqlaydi[12].

1.9 2020-yilda Eski Termiz yaqinidan bir dona xalifa Xorun ar-Rashid davrida 189-yil Balxda zarb etilgan dirham aniqlanadi[13].

1.10 2021-yilda Eski Termiz rabotidan xalifa Al-Mahdiy davrida hijriy 152-153 yillarda zarb etilgan fuls aniqlanadi[13].

Somoniylar davriga oid tangalar;

2.11 1939-yilning 1-dekabr sanasida Eski Termiz hududidan Ismoil ibn Ahmad tomonidan hijriy 284-yilda Axsida zarb etilgan bir dona mis tanga aniqlanadi[14].

2.12 1988-yilgi Eski Termizdan V.A.Kozlovskiy tomonidan 3 dona mis tangalar, Abd-al Malik va amir Quttegin tomonidan hijriy 345-yilda Termizda zarb qilingan, Mansur ibn Nuh va Nasr ibn Ahmad tomonidan hijriy 365-yilda Sag'onyoda zarb ettirgan tangasi, Mansur ibn Nuh tangasi qayd etiladi[15].

2.13 1995-yilda arxeolog T.Annayev tomonidan al Hakim at-Termiziy maqbarasi yonidan Abdulmalika ibn Nuh nomi bilan Quttegin tomonidan Termizda 354/956-957 yillarda zarb qilingan mis tanga aniqlanadi. [16].

2.14 2019-yilda Eski Termiz yaqinidan Nasr ibn Ahmad somoniyning hijriy 300-yilda Samarqandda zarb etilgan dirhami aniqlanadi[13].

Qoraxoniylar davriga oid bo'lgan tangalar;

3.15 1944-yil 7-oktyabr kuni Eski Termiz yaqinidan Ibrohim ibn Arslonxon tomonidan zarb etilgan bir dona mis tanga aniqlanadi[17].

3.16 1955-yilda Al Hakim at-Termiziy maqbarasini ta'mirlash chog'icha, 1 donasi Nosir ad-Duniya va-d-Din Malik Tag'ra va qolgan 27 donasi Sulton Sanjar nomi bilan Qilich Sultan Tafgach-xon tomonidan zarb etilgan tangalar aniqlanadi[18].

3.17 1964-yilda Termiz shahri yaqinida Salovat qishlog'idan 442 dona butun, 32 dona katta, 145 dona kichik bo'laklardan iborat dirhamlar xazinasini topiladi. Ushbu dirhamlar hijriy 416-422 yillar oralig'ida zarb qilingan[19].

3.18 1982-yilda arxeolog Sh.R.Pidayev tomonidan Eski Termiz arkidan bir dona, kuchli tabiiy ta'sirga uchragan, tahminan XII asrlarga oid bo'lgan mis tanga aniqlanadi[16].

3.19 1984-yilda arxeolog Sh.R.Pidayev tomonidan Eski Termizdan III gorizontdan jami 8 dona mis tangalar aniqlanaydi. Paleografik tahlil natijasida tangalar tahminan XI-XII asrlarga oidligi tahmin qilinadi[2].

3.20 Eski Termizda 1987-yilgi qazishmalar davomida Sh.R. Pidayev kumush bilan qoplangan mis tanga aniqlaydi. Ibrohim ibn al Xusayn nomi bilan hijriy 599/1202-03 yilda zarb qilinganligi aniqlanadi[22].

3.21 Eski Termizda 1989-yilda Sh.Pidayev tomonidan 12 donadan iborat xazina topadi. Barcha tangalar Imod-ad Dunya va-d-Din Abu-l-Muzaffar Ahmad tomonidan tahminan 1160-1165 yillarda zarb etilganligi aniqlanadi[23].

3.22 1989-yilda Sh.Pidayev tomonidan Eski Termizdan Abu-l Muzaffar Ahmad ibn Abu Bakr 1167-68 yillar nomi bilan zarb etilgan mis tanga aniqlagan[23].

3.23 1989-yilda Sh.R.Pidayev Eski Termizdan kuchli tabiiy ta'sirga uchragan kumush tanga va Abu-l Muzaffar Ahmad ibn Abu Bakr nomi bilan 1167-68 yillarda zarb etilgan tanga aniqlanadi[23].

3.24 1990-yilda arxeolog Sh.R.Pidayev Eski Termizda XII asrlarga oid bo'lgan noma'lum dirham qayd etadi[24].

3.25 Eski Termiz hududidan Xalifa al-Mustanjid nomi bilan zarb etilgan bir dona mis tanga aniqlanadi[25].

3.26 Eski Termizdan yaqinidan xalifa Mustarshid nomi bilan zarb etilgan ikki dona mis tanga aniqlanadi[26].

G'aznaviylar; 4.27 1990-yilda Sh.Pidayev Eski Termizdan Ma'sud G'aznaviy oltin tangasi aniqlaydi[24].

4.28 Eski Termizdan og'iriligi 3.5 grammi tashkil etgan Ma'sud G'aznaviy tangasi aniqlanadi[27].

Saljuqiylar;

5.29 Surxondaryo bo'yidan, jami 7 dona hijriy 512-yilda saljuqiy hukmdorlar Muhammad ibn Malikshoh va Sulton Sanjarlar tomonidan zarb etilgan dinorlar aniqlanadi[28].

Anushteginiylar;

6.30 1952-yilda Eski Termiz arkidan 78 dona Muhammad Xorazmshoh tomonidan Termizda 617/1220 yillarda zarb etilgan kumush suv yugurtirilgan mis tangalar aniqlanadi[29].

6.31 Eski Termizdan Muhammad Xorazmshoh tomonidan zarb etilgan bir dona mis tanga aniqlanadi[30].

6.32 Eski Termizdan Xalifa an-Nosir nomi bilan Muhammad Xorazmshoh tomonidan zarb etilgan mis tangalar xazinasini aniqlanadi[31].

6.33 Eski Termizda 1987-yilda Sh.R. Pidayev tomonidan Alauddin Muhammad binni Takashning Termizda zarb etilgan mis tangasi aniqlanadi[22].

6.34 Eski Termizda 1981-yilda Sh.Pidayev tomonidan 2 dona kumush bilan qoplangan mis tanga topiladi. E.V.Rtveladzening aniqlashicha ushbu tangalar Alauddin Muhammad binni Takash tomonidan 806/1211-1212 yillarda Termizda zarb etilgan[32].

6.35 2012-yilgi O'zbek-Fransuz arxeologik ekspeditsiyasining Eski Termizdan 5 dona Alauddin Muhammad Xorazmshoh tomonidan Termizda zarb etilgan kumush qoplangan mis tangalari aniqlanadi[33].

6.36 2018-yilgi O'zbek-Fransuz arxeologik ekspeditsiyasining Eski Termizdan 15 donadan iborat bo'lgan Alauddin Muhammad Xorazmshohning Termizda zarb etilgan kumush qoplangan mis tangalari xazinasini aniqlanadi[34].

6.37 2021-yilning Bahorida Termiz tumani “Yangiariq” Q.F.Y hududidan mahalliy aholi tomonidan bir dona Alauddin Muhammad Xorazimshoh oltin tanga-dinori aniqlanadi[35].

Yuqorida keltirib o'tilgan tanga va xazinalarni sulolaviy jihatdan tahlil etadigan bo'lsak Arab xalifaligi, ummaviylar va abbosiylar, tangalari Termiz va uning atrofidan jami 24 dona mis tangasi qayd etilga. Dirhamlar esa 2 marotaba 100 dona, asosan ummaviylar davrida zarb etilgan dirhamlar, va 247 donadan iborat ummaviylar va abbosiylar dirhamlari qayd etilgan.

Somoniylar tangalari esa anchayin kamtarona ko'rinishda, faqatgina alohida ko'rinishda qayd etilgan, shulardan 4 donasi mis tangalar bo'lsa, bir dona dirham qayd etilgan. Qoraxoniylar davriga oid Eski Termiz hududida dayd etilgan tanga va xazinalar soni anchayin son jihatdan ustunligini ko'rishimiz mumkun. 17 dona mis va 2 dona dirham alohida ko'rinishda qayd etiladi. Xazinalar esa 3 dona bo'lib barchasi dirhamlar sanaladi, jumladan 28, 12 va bir dona 442 dona butun, 32 dona mayda va 145 dona katta bo'laklardan iborat xazina qayd etilgan. Saljuqiylar davriga oid bir dona xazina “Termiz” muzey qo'riqxonasi (sobiq Surxondaryo viloyati O'lkashunoslik muzeyi) fondlarida saqlanayotgan bo'lib, jami 7 donadan iborat dirhamlar qayd etilgan. G'aznaviylar sulolasiga oid tangalar yuqoridagi sulolalardan farqli ravishda Ma'sud G'aznaviy tomonidan zarb etilgan alohida ko'rinishda aniqlangan bir dona dinor va bir dona dirhamlari qayd etilgan. Anushteginiylar hukmdori Alouddin Muhammad Xorazimshoh tomonidan Termizda dinor, dirham va mis tangalarni Termizda zarb ettirishni yo'lga qo'yganligi tufayli shu vaqtga qadar Eski Termiz va unga yaqin hududlardan 5 dona alohida ko'rinishda, shularda ikki dona dirham va bir dona dinor aniqlangan. Xazinalar esa jami 5 dona qayd etilgan, shulardan 3 ko'rinishda dirham va ikki ko'rinishda mis tangalar qayd etilgan.

Yuqorida keltirib o'tilgan tangalardan 12 donasi hali e'lon qilinmagan tangalar sifatida Samarqand Arxeologiya instituti fondlarida saqlanayotgan arxeologik xisobotlar va Termiz arxeologiya muzeyi hamda “Termiz” muzey qo'riqxonasi (sobiq Surxondaryo viloyati O'lkashunoslik muzeyi) fondlarida saqlanayotgan tangalarning bir qismi o'rganilishi natijasida qayd etilgan.

Xulosa va takliflar. Eski Termiz o'zing qulay nuqtada joylashganligi tufayli savdo-sotiq gullab yashnagan shaharlardan biri sanalgan shahar siyosiy maqsadlar tufayli ko'plab siyosiy kurashlar maydoni markazida qolgan. Ammo Eski Termizning iqtisodiy hayotini kuzatishda yuqoridagi 37 dona alohida va xazina holidi qayd etilgan dinor, dirham va mis tangalar to'liq aks etmaydi, o'z navbatida muallif bunga da'vo ham qilmaydi. Ushbu tadqiqot Termizning pul munosabatlariga oid kichik bir tadqiqot natijasi sifatida ko'rishimiz mumkin.

ADABIYOTLAR

1. Ibn Havqal. Kitob surat al-ard, Movarounnahr. Arab tilidan Sh.Kamoliddin tarjimai.-T.: O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi, 2011.- 30-34 b
2. Hudud al-Alam, the Regions of the world/ A Persian geography / Translated and explained by V.Minorsky. London, 1970.-114 p
3. Al Moqaddasi. Abu Abdullah Mohammad ibn Ahmad Shamsiddin, Kescription Imperii mosle miei/ Ed. M.J. de Goeje, BGA, Pars 3 Lungduni-Batovogum: E.J. Brill, 1967. (1877). -291 p
4. Массон М.Е. Монетные находки, за регистрированные в Средней Азии в 1930 и 1931 годах. //Материалы Узкомстариса выпуск 5. Ташкент. 1933 г. 10 с
5. Давидович Е.А. Неопубликованные монетные находки на территории Узбекистана // Материалы по археологии Узбекистана. [Труды Института истории и археологии АН УзССР. Вып. 7]. — Ташкент, 1955. 155-174 с
6. Федоров М.Н, Ртвеладзе Э.В. Нумизматические находки в Узбекистане в 1966-1968 г. //ЭВ вып. XXI. – Ленинград.: Наука, 1972 г.
7. Лунин В.Б. К топографии и описанию древних монетных кладов и отдельных монетных находок на территории Узбекистана (по архивным данным). //ИМКУ ВЫП 8. 1969 г.-169-193 с
8. Кочнев.Б.Д, Федров М.Н, Ртвеладзе Э.В. Эрназарова Т.С. Нумизматические находки на территории Узбекистана в 1969–1972 гг. // ОНУ. — Ташкент, 1978, № 3.
9. Э.В.Ртвеладзе. К истории денежного обращения в Саганиане VIII – начала XIII вв. // ЭВ. XXIII. 1985. – 38-43.
10. “Termiz” muzey qo'riqxonasi (sobiq СОКМ), КП 1995-34, ИНВ 569
11. Ртвеладзе Э.В. Денежное обращение в Северо-Западном Тохаристане в раннем средневековье. Городская культура бактрии –тохаристана и тогда античность, наннее средневековье. Самарканд.: Фан, 1986. -120-131 с
12. Отчет Термезского археологического отряда о археологические исследованиях за 1982 г.х. Институт Археология АН РУз- Ф5-01-Д57. 32-с
13. Shaxsiy to'plamda saqlanayotgan ushbu tangalar hali e'lon qilinmagan. Tangalar A.Ataxodjayev tomonidan o'qilgan.
14. “Termiz” muzey qo'riqxonasi (sobiq СОКМ), КП 30-14, ИНВ 246
15. В.А.Козловский, К.А.Шейко. Раскопки «кургана» на городище старого Термеза.//Краеведение Сурхандарьи. Т.: «Узбекистан», 1989. - 52-62 с.
16. ОТЧЕТ о работе узбеко-французкой Бактрийской экспедиции за 1995 г. Институт Археология АН РУз- Ф5-01-Д157. 13-32 с
17. “Termiz” muzey qo'riqxonasi (sobiq СОКМ), КП 209-18, ИНВ 248
18. Б.Д.Кочнев. Клад позднекараханидские дирхемов из Термеза.// Краеведение Сурхандарьи. Т.: «Узбекистан», 1989. 77-85 с.
19. М.Н. Федоров. Нумизматические данные к истории Саганиана первой половны XI в.// ИМКУ ВЫП 8. 1969 г. 93-200 с
20. Отчет Термезского археологического отряда о археологические исследованиях за 1982 г.х. Институт Археология АН РУз- Ф5-01-Д57. 32 с
21. Отчет Термезского археологического отряда о археологические исследованиях за 1984 г.х Институт Археология АН РУз- Ф5-01-Д77. 19 с

22. Отчет Термезского археологического отряда о археологические исследованиях за 1987 г.х. Институт Археология АН РУз-Ф5-01-Д100. 61
23. Отчет Термезского археологического отряда за 1989 г. Институт Археология АН РУз-Ф5-01-Д112. 26-31с
24. Полевой отчет термезского археологического отряда за 1990 г. Институт Археология АН РУз-Ф5-01-Д117. 12 с
25. “Termiz” muzey qo’riqxonasi (sobiq СОКМ), КП 208-5, ИНВ 244
26. “Termiz” muzey qo’riqxonasi (sobiq СОКМ), КП 208, ИНВ 244,243
27. “Termiz” muzey qo’riqxonasi (sobiq СОКМ), КП 30№15, ИНВ 245.
28. “Termiz” muzey qo’riqxonasi (sobiq СОКМ), КП 1896-25-26, ИНВ 534
29. Е.А.Давидович. Термезский клад медных посеребряных дирхемов 617/1220 г. //Эпиграфика востока. Выпуск VIII. 1953
30. “Termiz” muzey qo’riqxonasi, КП 208-7, ИНВ 243.
31. “Termiz” muzey qo’riqxonasi, КП 2133, ИНВ 639.
32. Отчет Термезского археологического отряда о археологические исследованиях за 1981 г.х. Институт Археология АН РУз-Ф5-01-Д53. 5 с
33. Termiz arxeologiya muzeyi, ТАМ 34284-34288
34. Termiz arxeologiya muzeyi, ТАМ 35401/47
35. Termiz arxeologiya muzeyi, ТАМ 37113